

Joachim Eibach, Günther Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*,

Göttingen 2002, Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 400 s., ISBN 3-8252-2271-3 (UTB); ISBN 3-525-03214-5 (Vandenhoeck & Ruprecht).

Vydavatelé přistoupili k sestavení této studijní a orientující příručky v situaci, kdy, jak říkají, „kulturní dynamika současnosti vedla k pluralizaci přístupů k minulosti“ (Joachim Eibach a Günther Lottes, s. 7). Příručka je rozdělena do pěti oddílů, jež pojednávají čtyři základní směry (*Richtungen*) a způsoby pojednávání (*Betrachtungsweisen*), jež se autorům jeví jako nosné v dnešní historické vědě: 1) sociální dějiny (úvodní studie: Joachim Eibach, *Sozialgeschichte*, s. 9–22); 2) politické a ústavní dějiny (úvodní studie: Rudolf Schlögl, *Politik- und Verfassungsgeschichte*, s. 95–111); 3) nové kulturní dějiny (úvodní studie: Martin Dinges *Neue Kulturgeschichte*, s. 179–192); 4) nové dějiny idejí (úvodní studie: Günther Lottes, *Neue Ideengeschichte*, s. 261–269); 5) oddíl pojednává problematiku, jež prostupuje všemi předchozími kapitolami – postavení dějepisce v podmínkách postmoderní kritiky (úvodní studie: Marcus Sandl, *Geschichte und Postmoderne*, s. 329–341). Každý oddíl pak obsahuje několik kapitol pojednávajících vývoj příslušného směru dějepisce, jednak s ohledem na užší tematické zaměření v rámci obecných hlavních proudů, jednak s ohledem na jednotlivá jazyková prostředí. Na příručce se podílely více než dvě desítky historiček a historiků.¹ Na tomto místě se nelze zabývat jednotlivými statěmi příručky. Chci se zaměřit pouze na dvě otázky, obecně související s metodologickým pohledem na historickou vědu, a dále učinit jen několik poznámek, týkajících se některých zajímavých momentů výkladů podaných v této publikaci.

1) *Kompass der Geschichtswissenschaft* je koncipován způsobem, jenž se patrně zažil v německém či francouzském dějepisce při sestavování introduktivních a metodické bohatství historických věd shrnujících příruček, zejména pod vlivem dnes již klasické *La nouvelle histoire*.² Svrchu zmíněná pluralita směrů dějepisné

1 Krom těch, jejichž stati budou ještě níže citovány, to byli: Charles Tilly, Paul Nolte, Mathias Middell, Andreas Wirsching, Diethelm Klippel, Ute Frevert, Rolf Reichardt, Steven Ellis, Gabriel Motzkin.

2 *La Nouvelle Histoire*, (edd.) JACQUES LE GOFF, ROGER CHARTIER, JACQUES REVEL, Paris 1978. V německém prostředí tuto Eibachovu-Lottesovu příručku předchází např.: *Fischer Lexikon Geschichte*, hrsg. von RICHARD VAN DÜLMEN, Frankfurt am Main 1990.

vědy se projevuje tím, že jednotlivé směry a způsoby pojednání jsou zde kladeny souřadně vedle sebe. V rámci každého takového směru se usiluje o specifické uchopení určité části či vrstvy sociokulturní skutečnosti minula. V každém takovém specifickém přístupu (směru, způsobu nahlížení) jsou kladeny specifické otázky a je zaváděna vlastní metodika (či jednotlivé dílčí metody). V základu každého takového směru jsou jak explicitně vyjadřovaná teoretická východiska, tak nevyřčená, přece však nejednou určující axiomy. To, že jsou tyto směry kladeny vedle sebe (což plně odpovídá nejednou vyslovenému heslu „*Geschichten statt Geschichte*“) znamená, že se respektuje představa (prosazovaná kupříkladu již před sto lety Maxem Weberem) možné plurality a nutné souřadnosti výpovědí (ideálně-typických konstrukcí, řekl by Weber) o dějinách. Žádná z těchto výpovědí nemá nárok ani na úplnost (již vytýčení tématu a položení otázek je selekcí), ani na nadřazenost nad ostatními (není kritéria, podle něž by bylo možné o jejich nadřazenosti či podřazenosti rozhodnout). Závěry zformulované v jednom z těchto směrů bádání nelze klást bezprostředně proti závěrům směru jiného, neboť každé konstatování určitého „faktu“ v sobě nese výchozí otázku a metodu. Zároveň se však nevylučuje, že jednotlivé směry historické vědy se mohou prostupovat.

Uznání mnohosti a plné souřadnosti jednotlivých přístupů, jež je samozřejmostí Eibachova-Lottesova *Kompasu*, je zároveň, alespoň soudím, něčím, co styl myšlení jeho vydavatelů odlišuje od pohledů, jež jsou doposavad značnou měrou, ne-li většinou zastoupeny v české metodické reflexi historické vědy. Uvědomme si jen, jak často se u nás setkáváme se snahou uvádět do dějepisu jako do vědecké disciplíny, jež je – takřikajíc – metodicky spojitá. Vzájemná propojitelnost jednotlivých metod má svou odezvu i v představě v zásadě jednotných dějin, jež by měly být celostně uchopeny. To, že se českému dějepisce nedostává doposavad textu typu *La nouvelle histoire* či *Kompasu*, má svůj projev mimo jiné i v tom, že se na hesla typu „není jedněch dějin“ či „konec velkých narací“ nejednou reaguje spíše jako na politicko-ideologické schválnosti, než jako na nevyhnutelné důsledky metodologické analýzy historické vědy. Právě tak se nedostatek textů, se samozřejmostí vycházejících z plurality dějepisných přístupů, doposavad nejednou projevuje dovoláváním se – kritizovaným mimochodem již na zlomu 20. a 30. let minulého století Janem Slavíkem – na potřebu „promítnout“ studentům „film českých dějin“. S ohledem na to by mohla být i pro naše prostředí recenzovaná příručka nemalou měrou přínosná.

2) Zároveň ale platí, že způsob, jímž je *Kompass* sestaven, v sobě nese – z určitého hlediska viděno – také relativně nemalý problém. Jednotlivé části a jejich kapitoly především sledují to, jak se v tom kterém přístupu odvíjela metodická diskuse. Popis toho, jak se vyvíjela tematizace jednotlivých dějinných problémů, jaké se kladly otázky a zaváděly metody, však ještě není ani teoretickou noetickou či epistemologickou reflexí, ani rozbořením vlastního badatelského řešení otázek, jež jsou v souvis-

lostmi s novými tématy a novými metodami kladeny a jejichž dějepisné řešení spočívá ve snaze propojovat teoretická východiska s pramennými danostmi.

Je totiž otázkou, zda nás nové přístupy či nové způsoby pojednání minulé skutečnosti (jejích částí) uvádí skutečně do situace, jež by byla kvalitativně nová také viděno z pohledu noetické či epistemologické kritiky. Je otázkou, zda se pod termíny, označujícími nová badatelská směřování a nové metody přístupu ke studovaným skutečnostem, skrývají opravdu konsekventně promyšlené teoretické koncepty, nebo zda jsou tyto termíny spíše pouhými hesly, jejichž pomocí se vyjadřuje nespokojenost s dosavadními teoretickými východisky, metodami a výsledky bádání, a snaha vydat se jinou cestou. To se týká ostatně i směrů tak nesporně přínosných, jako je mikrohistorie. Přes její význam kupříkladu v rámci New Cultural History či historické antropologie a nehledě na plné uznání toho, že mikrohistorie (či obecněji, jak by řekl Gert Dressel: „In-Kleinem-Schauen“) vytváří v dějepisectví metodicky novou situaci, je přece jen na místě zdrženlivost vůči optimistickému³ přesvědčení, že by mikrohistorie prolamovala meze, jež byly konstatovány při teoretické, epistemologické či noetické reflexi starší historiografie. Sám Dressel, mikrohistorii jinak kladně hodnotící, v ní spatřuje „snahu rekonstruovat dějiny kupříkladu nějaké vsi či nějaké sociální skupiny do té míry, jak je to jen možné“. Přece však to nebude konečně uskutečněním projektu *histoire totale* v malém. Již proto ne, že pouhé kladení otázek je již selekcí a úplnosti obrazu dále brání omezenost pramenů.⁴

S právě uvedeným problémem souvisí i otázka, do jaké míry jsou entity, jež lze teoreticky konstruovat (např. v rámci sociologie, filozofie či antropologie), zároveň také z hlediska historické vědy badatelsky dostupné (tzn. pramenně uchopitelné). Lze tak kupříkladu pozorovat, jak se v rámci historické antropologie (zde Susanna Burghartz, s. 206–218) či genderově orientovaných dějin (zde Rebekka Habermas, *Frauen- und Geschlechtergeschichte*, s. 231–245) postupně prosadila snaha dějepisně uchopit základní životní zkušenosti (*Elementarerfahrungen*) dějinných aktérů, byť se zároveň v metodologické teoretické reflexi dějepisů začalo poukazovat (např. Hans Medick) na to, že tyto individuální zkušenosti samy o sobě nejsou badatelsky dostupné.⁵ Badatelsky se tak můžeme snažit rekonstruo-

3 Příkladem takového optimismu je HANS MEDICK, *Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der Kulturanthropologie*, *Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis* 6/1992, s. 167–178, zejména s. 171. Medick zde vyslovuje přesvědčení, že mikrohistorii lze rekonstruovat úplnou sítí vztahů, v nichž se nacházel dějinný aktér.

4 GERT DRESSEL, *Historische Anthropologie. Ein Einführung*, Wien-Köln-Weimar 1996, s. 248–249.

5 HANS MEDICK, „Misionare in Ruderboot?“ *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, in: *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, hrsg. von Alf Lüdtke, Frankfurt am Main-New York 1989, s. 48–84, zejména s. 59–61.

vat povahu kulturních kategorií, jejichž pomocí asi mohli dějinní aktéři své zkušenosti číst (prožívat), sám obsah těchto zkušeností však následně jen deduktivně konstruujeme. V sociálně-dějinném či kulturně-dějinném bádání a v dějepisectví vůbec se tak namnoze děje (ať již záměrně a reflektovaně, ať již jen mimoděkem) to, že se určitá kvalitativně či kvantitativně uchopitelná charakteristika považuje za indikátor nějaké bezprostředně pramenně nedostupné entity (kupříkladu specifické intencionality jednání či specifického pocitu). V tomto smyslu kupříkladu diskutovala Irene Hardach-Pinke o tom, do jaké míry lze považovat míru kojenecké a dětské úmrtnosti v tradiční evropské společnosti za indikátor emotivní vazby rodičů a dětí a kvality vztahu matka – dítě (jak to dělal Philippe Ariès či Edward Shorter).⁶ Určitý jev se za takovýto indikátor považuje v zásadě na základě konvence uznávané s ohledem na přijaté výchozí teorie. Nejednou je za těžko rozhodnout, zda odvrát od dosavadních zaběhlých způsobů interpretace byl způsoben spíše pokrokem v bádání, nebo změnou obecných výchozích koncepcí. Jestliže se kupříkladu v nedávno publikovaném sborníku, vyšlém z činnosti Max-Planck-Institut für Geschichte, vyhláší nutnost opustit teorii Johna Hajnala o podmíněnosti sňatku dosažením soběstačného hospodářského postavení v západoevropské tradiční společnosti (*European Marriage Pattern*), je otázkou, zda se tak děje vskutku z důvodů nových zjištění, která přinesla mikrohistorická bádání (jak usuzuje Christophe Duhamelle a Jürgen Schlumbohm), nebo spíše z důvodů jakéhosi obecnějšího „přeladění“ v rovině teoretického myšlení.⁷ To, že se opustila doposavad hojně uplatňovaná interpretační praxe (převaha manželských párů nad počtem domů v určité venkovské oblasti se považovala za možný indikátor probíhajícího protoindustrializačního procesu), může být právě tak výsledkem mikrohistorického přiblížení se studovanému tématu, jako projevem doznívání vlivu teorií, spoléhajících se na ekonomickou podmíněnost socio-kulturních jevů.

Je pravdou, že zde recenzovaná příručka si neklade na prvním místě za cíl podat epistemologickou či noetickou kritiku jednotlivých proudů metodického vývoje současného dějepisectví. Přece však, slibují-li její vydavatelé v úvodu „kritickou bilanci“ (s. 7) hlavních směrů bádání a způsobů pojednávání historické skutečnosti, nebylo by od věci vedle pojednávání vývoje debat o různých metodách přikročit i k náznamu možných směrů jejich kritiky z hlediska vlastní teorie poznání.

3) Pokud jde o jednotlivé kapitoly recenzované příručky, považuji za zajímavé učinit několik následujících poznámek. Pozornost, soudím, zasluhuje to, jakou

6 IRENE HARDACH-PINKE, *Zwischen Angst und Liebe. Die Mutter-Kind-Beziehung seit dem 18. Jahrhundert*, in: *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, hrsg. von Jochen Martin, August Nitschke, Freiburg-München 1986, s. 525–590, zejména s. 532–538.

7 *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts*, hrsg. von CHRISTOPHE DUHAMELLE, JÜRGEN SCHLUMBOHM, Göttingen 2003, s. 11–33.

měrou je ve vývoji jednotlivých směrů zdůrazňován význam zakladatelů školy Annales Marca Blocha a Luciena Febvrea. Činí tak nejen Jacques Revel v kapitole Annalům přímo věnované (s. 23–37), ale kupříkladu také Susanna Burghartz (*Historische Anthropologie/Mikrogeschichte*, s. 206–218), Luise Schorn-Schütte (*Neue Geistesgeschichte*, s. 270–280), Raingard Eßer (*Historische Semantik*, s. 281–292) či Robert Jütte (*Diskursanalyse in Frankreich*, s. 307–317). Toto hledání kořenů nynějších inovativních směrů ve francouzském dějepisu školy Annales je v *Kompasu* nápadně častější než odkazy na jejich možné inspirace německou historicky orientovanou sociologií, kupř. Maxe Webera či Norberta Eliase (na jejich motivující význam pro vznik historicko-antropologické orientace dějepisectví upozorňuje například Richard van Dülmen).⁸ Zvýraznění zakládající role Annalů však neznamená jejich nekritizovatelnost. Právě naopak – v duchu nynějších inovací je jako do značné míry překonaný prezentován koncept dějin mentalit pro akcentaci nevědomého a kolektivního na úkor vědomého a individuálního. S odkazy na Carlo Ginzburga, Philippa Ariese a Geoffrey Lloydta tak činí např. Roger Chartier (*New Cultural History*, s. 193–205).

V rámci ustanovování nových směrů historického bádání stojí za pozornost určitý posun, jenž lze oproti starším pojednáním zaznamenat v *Kompasu* u Susanny Burghartz při vymezení historické antropologie. Ve shodě s dosavadními výklady je konstatování badatelského důrazu historické antropologie na základní životní zkušenosti a snahy „historizovat přirozené“ (kategorie jako: rodina, zbožnost, tělesnost, sexualita atd., s. 207–213). Nápadným posunem proti starším vymezením historické antropologie však je, že Burghartz ji vlastně přímo spojuje s mikrohistorií, jež jako by podle jejího soudu byla metodickým základem historické antropologie (s. 213–217). Pravda, již Gert Dressel měl v polovině 90. let za to, že „In-Kleinem-Schauen“ (do nějž řadí jak „případové studie“, tak mikrohistorii) je jedním z hlavních metodických nástrojů historické antropologie (přece však stále ještě ne ústředním). Starší literatura však byla od tohoto pojetí ještě vzdálenější. Rebekka Habermas a Nils Minkmar spatřovali počátkem 90. let hlavní rysy historické antropologie v zájmu o průběh konkrétních sociálních praktik a v přenášení Geertzova „zhuštěného popisu“ a „zúčastněného pozorování“ z kulturní antropologie do historie. Richard van Dülmen mluvil o historicko-antropologickém přístupu v rámci různých směrů sociálně-dějinného bádání, ať již makro- či mikroanalyticky pojatých. Jochen Martin koncipoval v téže době historickou antropologii spíše jako mezikulturní komparativní disciplínu.⁹

8 RICHARD VAN DÜLMEN, *Historische Anthropologie in der deutschen Sozialgeschichte*, in: Týž, *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien-Köln-Weimar 1993, s. 372–401.

9 GERT DRESSEL, *Historische Anthropologie. Ein Einführung*, s. 188–189, 245–248; REBEKKA HABERMAS, NIELS MINKMAR, *Einleitung*, in: *Das Schwein des Häuptlings*. Sechs

Konečně zasluhuje pozornost to, jakou měrou prostupuje nejednu z kapitol *Kompasu* tematika „lingvistického obratu“ a jeho důsledků pro metodiku dějepisných věd. Jde zejména o problém tzv. „neprůhlednosti jazyka“ (tj. jazyk sice skutečnost vytváří, avšak nepřístupňuje) a o otázku narativistických teorií. Dějepisectví může (a chce-li zůstat vědou, tak patrně i musí) hledat nové a nové opory oproti úplné relativizaci historického poznávání/rozumění. Avšak zároveň platí, že konečný a nevyvratitelný argument proti důsledkům vyplývajícím z lingvistické kritiky není nalezitelný. Oporu lze hledat třeba v Foucaultem motivovaném odkazování na mimodiskurzivní praktiky (jak činí Roger Chartier, s. 203), nebo odvoláváním se na Georga G. Iggerse a jeho snahy oponovat důsledně lingvistické kritice (tak postupuje Raingard Eßer, s. 285).

Problém je ale založen širěji, než by vyplývalo z pouhé lingvistické kritiky. Zdůrazňování narativních struktur v dějepisných dílech (jak činí např. Lawrence Stone a Hayden White) zapadá do obecného sklonu posledního půlstoletí, jenž spočíval prvotně ve snaze, jež měla např. v rámci dějin idejí povahu neustále se prohlubujícího úsilí o jejich historizaci a – čili potažmo – o kontextualizaci textů (Günther Lottes, s. 261). Tak se obdobou metodologického analyzování narativních struktur historiografických děl stalo Kuhnovo rozebírání vědeckých paradigmat či Foucaultova archeologická deskripce diskurzivních praktik. Tento postup se mohl jevit jako velmi přínosný mimo jiné i proto, že nabídl určité řešení problému transcendentálního subjektu.

Tomuto problému se během 20. století dostalo různých řešení. Na jedné straně může jako příklad stát Ernst Cassirer, jenž se pokusil transcendentní subjekt poznání proměnit v dějinně se rozkrývajícího ducha. Na straně druhé může stát pokus Maxe Webera eliminovat noetické problémy, jež by vyplývaly z uznání transcendentního vědomí, teorií ideálně typických konstrukcí jako nástrojů rozumění obsahů jednotlivých individuálních vědomí, a to při uznávání existence transcendentní logiky. Pro Michela Foucaulta je problém transcendentálního zkoumání prostě spjat s dějinami idejí, zaměřujícími se na oblast poznávání („deduktivní architekturou“). Obranu shledává ve svém „archeologickém přístupu“, jenž díky tomu, že deskribuje diskurzivní praktiky v jejich konfiguracích a pravidelnostech, podle Foucaultova mínění pohlíží na subjekt jako na vymezený a závislý. Nejde tudíž o to, jak se něco uvnitř ducha rozkrývá, ale o vnější uchopitelné pravidelnosti.¹⁰ Plně soustředění na „vnější“, deskribovatelné, by však znamenalo rezigno-

Aufsätze zur Historische Anthropologie, hrsg. von R. Habermas, N. Minkmar, Berlin 1992, s. 7–19; R. VAN DÜLMEN, *Historische Anthropologie*, s. 372–401; JOCHEN MARTIN, *Der Wandel des Beständigen. Überlegungen zu einer historischen Anthropologie*, Freiburger Universitätsblätter 126/1994, s. 35–46.

10 GUNTER SCHOLTZ, *Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945)*, in: *Geschichtsdiskurs*, díl 4: Krisenbewußtsein, Katastrophenerfahrungen

vat na snahu porozumět vlastním „vnitřním“ kulturním obsahům (idejím, hodnotám, symbolům). Snahu hledat obranu proti takovému nebezpečí nacházím představenou i v některých kapitolách *Kompasu*, zejména v souvislosti s dějinami pojmů a idejí (Iain Hampsher-Monk, *Neuere angloamerikanische Ideengeschichte*, s. 293–306; Luise Schorn-Schütte, *Neue Geistesgeschichte*, s. 270–280) či ve spojitosti s otázkou významu narativity v dějepisectví (Gérard Noiriel, *Die Wiederkehr der Narrativität*, s. 355–370). I zde patrně platí, že je nutné rozvíjet jak postupy jdoucí cestou analýzy (Foucaultovou terminologií řečeno „deduktivní architekturu“), tak postupy rozebírající „archeologickými metodami“ diskurzivní regularitu. Jsou to postupy navzájem se prolínající, zároveň však relativně navzájem nezávislé. Rovněž v tomto směru může pro hlubší reflexi metodických problémů dějepisné vědy poskytnout Kompas nejen základní orientaci v problematice, ale i inspirativní podněty.

Jan Horský

und Innovationen 1880–1945, Frankfurt am Main 1997, s. 19–50, zejména s. 26, 39–40; MICHEL FOUCAULT, *Archeologie vědění*, Praha 2002, s. 273.

Zdeněk Smetánka, *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku*, Praha 2003, Lidové noviny (Knihnice Dějin a současnosti 19), 216 s., ISBN 80-7106-506-4.

Přínejmenším dvě vážně námitky je možno vznést na adresu vážně míněné recenze osmnácti esejů Zdeňka Smetánky, které pod názvem *Archeologické etudy* rozšířily ediční řadu Knihnice Dějin a současnosti. První z nich by nejspíš upozorňovala na to, že většina kapitol již byla publikována a že punc novosti nebo originality lze přiznat pouze čtyřem textům. Druhá poznámka by patrně směřovala k otázce, zda (či spíše jaký) má smysl rozjímat nad zápisky, jež byly od samého počátku určeny sice poučenému, nikoliv ale výlučně odbornému publiku, zejména pak čtenářům kulturně-historické revue *Dějiny a současnost*.

Nabídnout věrohodnou nebo alespoň trochu přesvědčivou odpověď však není vůbec jednoduché. Naštěstí zde můžeme ve stručnosti odkázat na obálku, kterou zdobí detail obrazu Emila Filly *Zátiší s hruškami*. A proč právě Filla a co má jeho *Zátiší s hruškami* společného se Zdeňkem Smetánkou? Zdánlivě nic, ovšem soustředíme-li se na Fillovo zachycení reality, je tomu poněkud jinak, neboť Zdeněk Smetánka (podobně jako Filla) předkládá svým čtenářům kubisticky strukturovaný výklad, jenž v různých perspektivách směřuje k hlubšímu pochopení minulosti.

Jakýmsi prvním plánem tohoto spisku jsou příběhy věcí. Je to dobrá a pro zájemce asi nejschůdnější cesta k poznání, že archeologie již dávno není vysmívanou „vědou ryče“, nýbrž vážnou vědeckou disciplínou, která unikátním způsobem odkrývá dávno zmizelý svět našich předků. Počínaje čapkovsky laděnou historií klobouku a bot přes archeologii lidského gesta, až po závěrečnou kapitolu o životě na hraně existence, vždy po boku zasvěceného průvodce navštívujeme domácnosti bezejmenných. Zároveň bloudíme po členité krajině středověké archeologie s pocitem, že se sice můžeme mýlit, ale že nám vůbec nic (a nikdo) nebrání ve svébytné pouti za jiným řešením.

Zdeňku Smetánkovi by mohla být právem přiznána více než ctihodná role brilantního glosátora rozličných pracovních postupů, na jejichž konci stojí mediálně přitažlivé i docela nenápadné objevy, nicméně zapomenuta by neměla být ani jeho vědomá snaha navrátit věcem původní smysl. Učinil tak hned na několika místech. Nad jiné významný je ale komentář k údajnému moravskému šperku v Praze. Oč jde? Na počátku stojí objev pohřebiště v Lumbeho zahradě (Bažant-